

LUND UNIVERSITY

Rättspsykiatrisk vård – tvångsvård som påföljd för brott

Bennet, Tova

Published in:
Tvång på gott och ont

2025

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Bennet, T. (2025). Rättspsykiatrisk vård – tvångsvård som påföljd för brott. I M. Dahlin, N. Juth , & S. Sjöström (Red.), *Tvång på gott och ont: En forskningsantologi om tvång i välfärden* lustus förlag.

Total number of authors:
1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

*Red. Moa Dahlin
Niklas Juth
Stefan Sjöström*

TVÅNG PÅ GOTT OCH ONT

*En forskningsantologi
om tvång i välfärden*

iUSTUS

TVÅNG PÅ GOTT OCH ONT

En forskningsantologi
om tvång i välfärden

REDAKTÖRER:

MOA DAHLIN

NIKLAS JUTH

STEFAN SJÖSTRÖM

§
iUSTUS
FÖRLAG

© Författarna och Iustus Förlag AB, Uppsala 2025

Upplaga 1:1

ISBN 978-91-7737-321-6

Produktion: eddy.se ab, Visby 2025

Omslag: John Persson

Omslagsbild: Framtagen med Midjourney, bearbetad av John Persson/ArtStory

Förlagets adress: Box 1994, 751 49 Uppsala

Telefon: 018-65 03 30

Webbadress: www.iustus.se, e-post: kundtjanst@iustus.se

Printed by Eurographic Group, 2025

Innehåll

Förord 5

Författarpresentationer 11

Moa Dahlin, Niklas Juth, Stefan Sjöström

Introduktion: Ett komplext problem kräver många perspektiv 17

PSYKIATRISK VÅRD

Anna Nilsson

Träffsäkra och icke-diskriminerande suicidbedömningar med hjälp
av AI – är det (o)möjligt? 41

Antoinette Lundahl

Psykiatrisk tvångsvård av patienter med självskadebeteende 63

Mia Ramklint

Till den psykiatriska tvångsvårdens försvar vid svårt självskadebeteende
– vikten av att anlägga flera samtidiga perspektiv 81

Christoffer Rahm & Lisa Forsberg

Tvångsvård vid pedofil störning 95

SOMATISK VÅRD

Manne Sjöstrand

Om tvång i psykiatrisk och somatisk vård 113

Torbjörn Tännsjö

Gemensam grund för all tvångsvård? 135

Innehåll

Amina Guenna Holmgren

Tvång inom somatisk sjukvård – etiska skäl för en tydligare lagstiftning 151

Joar Björk

Ett nytt verktyg för etisk analys av vård utan samtycke inom somatisk vård 169

MISSBRUKSVÅRD

Annika Staaf & Magnus Israelsson

Utvecklingen av tvångsvård av personer med missbruk och beroende – Samhällets ansvar 195

Magnus Israelsson & Arne Gerdner

Internationell utblick på tvångsvård vid substansmissbruk 221

Liv Zetterberg

Öppnare tvångsvård – Öppen psykiatrisk tvångsvård enligt LPT och vård i annan form enligt LVM 243

RÄTTSPSYKIATRISK VÅRD OCH KRIMINALVÅRD

Tova Bennet

Rättsspsykiatrisk vård – tvångsvård som påföljd för brott 261

Ebba Noland

Vad händer efter att den rättsspsykiatriska vården upphört? 287

Valentina Vidaurrezaga Aras & Sven Pedersen

Patientrollens paradoxer i rättsspsykiatrins vardag 307

Kerstin Svensson

Frivård – frihet som påföljd på brott 329

VÅRD AV BARN OCH UNGA

Kavot Zillén & Titti Mattsson

Rätten till psykisk hälsa för barn och unga i samhällsvård – vem bär ansvaret? 355

Sibel Korkmaz & Peter Andersson

Ett osynligt offerskap – Institutionsplacerade tjejs erfarenheter av våld i en nära relation 375

Maria A. Vogel & Tove Pettersson

Mellan vård och straff – Tvångsvård av unga omhändertagna enligt LVU och dömda till slutet ungdomsvård 399

Pernilla Leviner

Social barnavård i (rättslig) förändring – från social *tjänst* och frivillighet till social *kontroll* och utökat tvång 417

Tova Bennet

Rättspsykiatrisk vård – tvångsvård som påföljd för brott

Jag skulle egentligen dömas till fängelse, men bad faktiskt själv om att bli överflyttad till vården i stället. Jag var naiv och tänkte att jag skulle bli bättre omhändertagen inom vården, och även att det skulle betyda att mitt frihetsberövande skulle vara under en kortare tid om jag fick vårdas. Men så blev det inte. Jag har nu varit här i snart 25 år.¹

1. Inledning

Rättspsykiatrisk vård befinner sig mitt i ett spänningsfält med tre poler: straff, vård och samhällsskydd. Den som är föremål för rättspsykiatrisk vård är en lagöverträdare dömd för brott till en påföljd, en patient som är omhändertagen för psykiatrisk tvångsvård och en person som är frihetsberövad med hänvisning till att personen utgör en samhällsfara. Detta medför att det frihetsberövande och övriga tvångsåtgärder som åtgärden innebär motiveras och legitimeras med hänvisning till en kombination av olika rättsliga grunder, utgångspunkter och principer.

Straffrättsligt förutsätter en brottspåföljd att personen som döms har begått en otillåten gärning med uppsåt eller oaktsamhet. Personen kan därmed hållas ansvarig, klandras och straffas i enlighet med principer om rättvisa och proportionalitet. Ett ingripande i form av tvångsvård förutsätter i stället att personen har en allvarlig psykisk störning och att personens vårdbehov och personliga förhållanden i övrigt motiverar ett ingripande med tvång. Riskbaserade ingripanden förutsätter i sin tur

¹ Patient med 25 års erfarenhet. *Dömd till vård – berättelser från rättspsykiatrin*. NSPH, 2022.

en farlighetsbedömning, där ingripandet motiveras med hänvisning till risken att personen kan utsätta omgivningen för fara.

I vissa fall samverkar intressen för straff, vård och samhällsskydd på ett förhållandevis oproblematiskt sätt. Så kan det vara när en person har begått ett allvarligt våldsbrott och har ett stort behov av psykiatrisk vård som inte kan tillgodoses genom frivilliga insatser. Den rättspsykiatriska vården motsvarar då en kombination av tvångsvård enligt lagen (1991:1128) om psykiatrisk tvångsvård (LPT) och ett längre fängelsestraff. De flesta som döms till vård har dock inte begått ett så allvarligt brott att ett långt fängelsestraff skulle ha varit möjligt som alternativ påföljd. Det kan handla om domar för exempelvis olaga hot eller skadegörelse, vilket kunde ha lett till ett fängelsestraff på några månader med villkorlig frigivning efter två tredjedelar av tiden. Trots detta uppgår vårdtiderna inom rättspsykiatri idag till i genomsnitt mellan 4 och 10 år, med förhållandevis gott om exempel på personer som suttit frihetsberövade i flera decennier.² I dessa fall är det mer oklart hur, och därmed också om, frihetsberövandet kan rättfärdigas och de aktörer som avgör vem som ska bli föremål för rättspsykiatrisk vård och hur länge vården ska pågå avkrävs inget svar på frågan om vilka rättfärdigande grunder frihetsberövandet bygger på.

I förevarande text presenteras en undersökning av institutet rättspsykiatrisk vård med utgångspunkt i spänningsförhållandet mellan principer och intressen som rör straff, vård och samhällsskydd. Undersökningen har i första hand straffrättsliga utgångspunkter och bygger i stor utsträckning på tidigare forskningsprojekt där jag har arbetat med att kartlägga och analysera hur lagöverträdare med allvarlig psykisk sjukdom eller svåra funktionsnedsättningar hanteras i det svenska straffsystemet. Framställningen inleds med en översikt över förutsättningarna för den rättspsykiatriska vården i avsnitt 2, därefter presenteras och problematiseras tre intressekollisioner och konsekvenserna av dem i avsnitt 3. I avsnitt 4 diskuterar jag några reformförslag och i avsnitt 5 presenteras avslutande reflektioner.

² Se vidare avsnitt 3.2 nedan.

2. Förutsättningar för rättspsykiatrisk vård

2.1 Rättsliga förutsättningar

För att en person ska kunna dömas till rättspsykiatrisk vård enligt lagen (1991:1129) om rättspsykiatrisk vård (LRV) krävs att personen har en allvarlig psykisk störning och att det med hänsyn till personens psykiska tillstånd och personliga förhållanden i övrigt är påkallat att personen är intagen för psykiatrisk tvångsvård (brottsbalken, BrB 31:3). Dessutom krävs att påföljden för de brott personen har begått inte kan stanna vid böter.

Vid bedömningen står gärningspersonens sinnestillstånd och vårdbehov vid domstillfället i fokus. Förutsättningarna liknar dem i LPT, men i stället för ett *oundgängligt* vårdbehov räcker det att tvångsvård är *påkallad*. Rätten ska göra en helhetsbedömning av lagöverträdarens personliga förhållanden. Här omfattas personens psykiska tillstånd men också övriga personliga förhållanden, som bostadssituation, sysselsättning och eventuellt missbruk.³ I bedömningen ska även samhällsskyddsintresset särskilt beaktas. Med samhällsskydd avses ”risken med hänsyn till lagöverträdarens psykiska tillstånd för att denne återfaller i brott”.⁴ I propositionen anges att denna riskbedömning ”i viss mån” motsvarar sådana riskbaserade hänsynstaganden som det finns utrymme för enligt LPT.⁵

När bestämmelsen infördes uttalade justitieministern att möjligheterna att överlämna en lagöverträdare till psykiatrisk tvångsvård som påföljd i princip skulle vara lika stora som möjligheterna att besluta om tvångsvård för andra personer. Justitieministern menade dock att ”det kan finnas anledning att ha något skilda rättsliga förutsättningar” och att det gällande psykiskt sjuka lagöverträdare inte är ”nödvändigt – eller ens lämpligt” att uppställa lika höga krav när tvångsvården utgör en brottspåföljd, ett alternativ till fängelsestraff.⁶ Tröskeln för rättspsykiatrisk vård är alltså lägre än för tvångsvård enligt LPT.

Vid en jämförelse med förutsättningarna för psykiatrisk tvångsvård utanför straffsystemet framträder fler skillnader. De straffrättsliga reglerna

³ Prop. 1990/91:58, s. 532 f.

⁴ Prop. 1990/91:58, s. 462.

⁵ Ibid.

⁶ Prop. 1990/91:58, s. 461.

i BrB och LRV innehåller inget undantag motsvarande det i LPT § 3 som stadgar att tvångsvård inte får ges om patientens psykiska störning enbart utgörs av en utvecklingsstörning. Det innebär att även de grupper som omfattas av lagen (1993:387) om stöd och service till vissa funktionshindrade (LSS), exempelvis personer med intellektuell funktionsnedsättning, kan dömas till rättspsykiatrisk vård.⁷

Begreppet 'allvarlig psykisk störning' är detsamma som i LPT, och avser i första hand tillstånd av psykotisk karaktär.⁸ Beskrivningen av begreppet allvarlig psykisk störning i förarbetena är tydligt inriktad mot de förvaltningsrättsliga förutsättningarna för tvångsvård.⁹ Begreppet har dock genom rättstillämpningen fått en mer specifik straffrättslig innebörd, där personens verklighetsuppfattning har en central betydelse.¹⁰

Rättspsykiatrisk vård är en tidsbestämd påföljd. Det är chefsöverläkaren på kliniken där personen vårdas som fattar beslut om när vården ska avslutas. Rätten kan dock i samband med brottmålsrättegången besluta att rättspsykiatrisk vård ska förenas med särskild utskrivningsprövning (BrB 31:3 2 stycket). Detta innebär att det är förvaltningsrätten som beslutar om när vården kan avslutas, och det är också förvaltningsrätten som fattar beslut om permissioner och övergång mellan slutet och öppen vård.¹¹ Särskild utskrivningsprövning är en samhällsskyddsåtgärd som möjliggör fortsatt vård om det finns risk för att gärningspersonen återfaller i brottslighet som är av allvarligt slag. Om förvaltningsrätten anser att det finns en sådan risk kan tvångsvården fortsätta, även om personens psykiska störning inte längre är allvarlig och oavsett personens behov av tvångsvård.

⁷ Se Bennet, 'Dömd utan att förstå', i Anderberg, Ervo & Kristoffersson (red.) *Med unga i fokus – festskrift till Kerstin Nordlöf* (Iustus, 2022).

⁸ Här avses "tillstånd med störd realitetsvärdering och med symtom av typen vanföreställningar, hallucinationer och förvirring", prop. 1990/91:58 s. 86.

⁹ Departementschefen konstaterar exempelvis att den psykiska störningen bör bedömas som allvarlig så länge det föreligger en påtaglig risk för att de psykiska symtomen återkommer om behandlingen avbryts, prop. 1990/91:58 s. 86–87.

¹⁰ Se t.ex. Kristiansson & Andiné, '»Sjuk eller frisk« i rättspsykiatrisk mening. Vad säger lagen?', *Läkartidningen*, 15/2008 och prop. 1990/91:58 s. 454. Se även Bennet, *Straffansvar vid atypiska sinnestillstånd* (Norstedts Juridik, 2020).

¹¹ Vårdens upphörande med och utan särskild utskrivningsprövning regleras i LRV.

2.2 Syftet med vård som påföljd i stället för fängelse

Möjligheten att döma lagöverträdare till rättspsykiatrisk vård kan motiveras på olika sätt. Å ena sidan kan påföljden förstås som ett sätt att försäkra att psykiskt sjuka lagöverträdare får en mer human behandling där personens rätt till adekvat psykiatrisk vård tillgodoses. För lagöverträdare med allvarlig psykisk störning förväntas en vårdpåföljd också vara mer brottsförebyggande än andra påföljder.¹² Å andra sidan finns det straffrättsliga principiella skäl att särbehandla lagöverträdare med allvarlig psykisk sjukdom eller svår funktionsnedsättning. Även denna särbehandling kan förstås på olika sätt, men handlar i stor utsträckning om att både psykisk sjukdom och funktionsnedsättningar kan påverka en persons förmåga att förstå och kontrollera sitt handlande, och därmed personens ansvarsförmåga i straffrättslig mening.¹³

I de flesta andra rättssystem sker en särbehandling av lagöverträdare som inte anses ha ansvarsförmåga genom ett krav på tillräknelighet. Den som, exempelvis till följd av psykisk sjukdom eller funktionsnedsättning, anses sakna förmåga att förstå eller kontrollera sitt handlande kan inte dömas för brott. I svensk rätt sker en liknande särbehandling i stället vid valet av påföljd, dels genom möjligheten att utdöma vård som påföljd, dels genom begränsningar av möjligheten att döma personer med allvarlig psykisk störning till fängelse.

Begränsningarna att döma till fängelse bestod fram till 2008 av ett fängelseförbud för alla som begick brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning. Några uppmärksammade rättsfall ledde dock till en diskussion om den 'lucka i lagen' som uppstod i fall där en person begått ett mycket allvarligt brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning men vid domstillfället inte längre var allvarligt psykisk sjuk. Kritikerna menade att det var otillfredsställande, eller rent av stötande, att det i dessa fall inte kunde dömas ut någon frihetsberövande påföljd och en lagändring genomfördes i syfte att ge större utrymme för hänsyn till proportionalitet mellan brott och påföljd.¹⁴

¹² Se vidare Grönwall, L. m.fl. *Psykiatrin, tvånget och lagen. En lagkommentar i historisk belysning*. JUNO (2022).

¹³ Se vidare Bennet (2020).

¹⁴ Se prop. 2007/08:97 och exempelvis Lernestedt, 'Insanity and the 'Gap' in the Law: Swedish Criminal Law Rides Again', *Scandinavian Studies In Law*, 54 (2009), 79.

Idag gäller en presumtion mot fängelse för den som begått ett brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning (BrB 30:6). Presumtionen kan brytas om det föreligger synnerliga skäl att döma till fängelse. Bedömningen ska präglas av restriktivitet och möjligheten att döma till fängelse ska i första hand avse situationer där vårdbehovet är begränsat.¹⁵ Även i sådana fall gäller dock ett ”absolut” fängelseförbud för personer som ”på grund av en allvarlig psykisk störning saknat förmåga att inse gärningens innebörd eller anpassa sitt handlande efter en sådan insikt”. Fängelseförbudet ska enligt förarbetena omfatta ”de mest allvarligt psykiskt störda” lagöverträdarna, som haft en så nedsatt verklighetsuppfattning eller så svårt att kontrollera sitt handlande att fängelse bör vara uteslutet som påföljd.¹⁶ Fängelseförbudet motsvarar därmed ungefär de regler i andra rättssystem som uppställer krav på ansvarsförmåga för straffansvar.¹⁷

Brottsbalkens påföljdsregler vid allvarlig psykisk störning kombinerar således två olika utgångspunkter. Å ena sidan utgår särbehandlingen från ett behandlingsideologiskt perspektiv, där den tilltalades vårdbehov står i centrum och där syftet är att allvarligt psykiskt sjuka personer som döms för brott ska få psykiatrisk vård i stället för fängelsestraff. Å andra sidan utgår reglerna inte bara från den tilltalades vårdbehov vid domen, utan också från sinnestillståndet vid gärningen. Här är det bakomliggande intresset i stället att en allvarlig psykisk störning kan begränsa en persons förmåga att förstå och kontrollera sitt handlande och att fängelsestraff därmed är orättvist och bör vara uteslutet.¹⁸

2.3 Rättspsykiatrins roll

När det gäller lagöverträdare med psykisk sjukdom har rättspsykiatrin ett dubbelt uppdrag, dels att bidra med underlag för domstolens prövning,

¹⁵ Prop. 2007/08:97 s. 23, 38.

¹⁶ Prop. 2007/08:97 s. 25 f.

¹⁷ Se till exempel Ds 2007:5 s. 168 och NJA 2012 s. 564.

¹⁸ Beskrivningen av två utgångspunkter ovan är förenklad och speglar en mer komplex sammansättning av olika intressen där även samhällsskydd ingår. Jfr t.ex. Belfrage, 'Reformförslagen rörande psykiskt abnorma lagöverträdare efter brottsbalkens tillkomst – en kritisk granskning', *Svensk Juristtidning*, 1985, s. 768–781.

dels att behandla och rehabilitera dem som döms till vård.¹⁹ Rättspsykiatri omfattar därmed både frågor som utgör en del av en psykiatrisk kärnverksamhet, till exempel diagnostisering, och medikolegala frågeställningar där psykiatriska utgångspunkter och principer integreras med straffrättsliga.²⁰

Det utredande rättspsykiatriska uppdraget omfattar dels att identifiera de lagöverträdare som har behov av psykiatrisk tvångsvård, dels att identifiera de lagöverträdare vars verklighetsuppfattning vid gärningen avviker i en sådan grad att de inte bör dömas till fängelse.²¹ Rättspsykiatriska undersökningar genomförs av Rättsmedicinalverket och resulterar i ett rättspsykiatriskt utlåtande som utgör underlag för domstolens bedömning. De slutsatser som presenteras i utlåtandet är inte bindande och det är alltid domstolen som slutligen avgör frågan om vilken påföljd som kan dömas ut. Domstolarna har dock ett begränsat utrymme att frånga den rättspsykiatriska bedömningen och det är mycket ovanligt att rätten gör en annan bedömning än den som redovisas i ett rättspsykiatriskt utlåtande.²²

Mötet mellan rätten och psykiatrin innebär ett möte mellan olika, och ibland motstående, principer och intressen.²³ Den straffrättsliga verksamheten är i första hand bakåtblickande, klander ska utmätas för en tidigare gärning, medan det psykiatriska perspektivet huvudsakligen är framåtblickande, vård och behandling ska åstadkomma en förbättring. Rättspsykiatriska bedömningar är anpassade för den straffrättsliga kontexten, men det finns risker för felslut vid rättsliga tolkningar av rättspsykiatriska bedömningar och slutsatser.²⁴ Det är därför viktigt att de rättsliga begrepp som bedömningen gäller har en tydlig definition

¹⁹ Se t.ex. Strand & Holmberg, *Den rättspsykiatriska vården*. 2 uppl. (Studentlitteratur, 2018) s. 63.

²⁰ Historiskt har samarbetet mellan rätten och just psykiatrin stått i fokus. Se till exempel Qvarsell, *Utan vett och vilja: om synen på brottslighet och sinnessjukdom* (Carlssons, 1993). Rättspsykiatriska utredningar inkluderar dock både psykiatrisk och psykologisk bedömning.

²¹ Se vidare Grönwall m.fl. (2022) kommentaren till LRV § 1.

²² Se NJA 1998 s. 162 och NJA 2004 s. 702.

²³ Se vidare exempelvis Kindström Dahlin, *Psykiatrirätt: intressen, rättigheter & principer* (Jure, 2014).

²⁴ Se exempelvis Wahlberg & Persson (2017) 'Importing Notions in Health Law: Science and Proven Experience', *European Journal of Health Law*, 24(5), s. 565–590.

som rättspsykiatrin och domstolarna är överens om. Exempelvis kan det idag uppstå oklarheter gällande vilken relevans uttalanden om en persons 'förmåga att förstå gärningens innebörd' bör ha vid skuldprövningen.²⁵

Även inom ramen för rättspsykiatrins vårduppdrag sker ett samspel mellan rätten och psykiatrin. Den rättspsykiatriska vården utgör tvångsvård inom en förvaltningsrättslig ram, men är samtidigt en straffrättslig påföljd för brott. Hur den rättspsykiatriska vårdens förutsättningar och innehåll påverkas av detta behandlas inte närmare här (se Vidaurrazaga Aras och Pedersen respektive Noland i denna bok). Konsekvenserna av att rättspsykiatrisk vård, utöver vårduppdraget, också ska utgöra en tillräckligt ingripande påföljd för det brott den som vårdas är dömd för, samt de speciella förutsättningar som gäller för utskrivning från vård med särskild utskrivningsprövning ska vi dock se närmare på i nästa avsnitt.

3. Intressekollisioner

3.1 Dömd för att få vård

I detta avsnitt behandlas tre teman som rör konsekvenserna av spänningarna mellan de olika intressen och principer som ligger till grund för institutet rättspsykiatrisk vård. Det första temat handlar om skuldprincipen. Undantagsregler för lagöverträdare med allvarlig psykisk störning kan förklaras och rättfärdigas på olika sätt, men en viktig utgångspunkt är att straff ska utdömas i relation till gärningspersonens skuld. Denna *skuldprincip* anses motivera ansvarsfrihet för personer som bedöms sakna förmåga att förstå eller kontrollera sitt handlande, exempelvis för att de är barn eller har en förvrängd verklighetsuppfattning på grund av allvarlig psykisk sjukdom. Sådana undantagsregler utgör sedan lång tid tillbaka en grundläggande straffrättslig byggsten i rättssystem världen över, men saknas i den svenska brottsbalken.

I viss utsträckning motsvarar de svenska påföljdsreglerna vid allvarlig psykisk störning specialregler om straffansvar i andra rättssystem. När brottsbalken infördes flyttades den ansvarsfrihetsregel om otillräknelighet som tidigare fanns i strafflagen till påföljdsdelen och omstöptes till ett fängelseförbud. Den som tidigare betraktades som otillräknelig

²⁵ Se vidare avsnitt 3.1 nedan.

skulle efter reformen dömas till vård. Redan tidigt under brottsbalkens tillämpningstid uppmärksammades dock brister i överensstämmelse. Det var inte så enkelt att alla som tidigare betraktats som otillräkneliga faktiskt behövde tvångsvård. Vad som skulle hända med de ”tillfälligt sinnesförvirrade” blev snabbt en diskussionsfråga och är så i viss mån än idag.²⁶ Gruppen av gärningspersoner som dömdes till rättspsykiatrisk vård korresponderade inte heller helt mot dem som tidigare betraktats som otillräkneliga, då möjligheten att döma till vård föreföll motiverad för dem med vårdbehov även om de inte saknade ansvarsförmåga i traditionell mening.

Den bristande överensstämmelsen beror helt enkelt på att frågor om straffansvar respektive påföljdval styrs av olika intressen och principer. Efter brottsbalksreformen skulle påföljderna i första hand tillgodose samhällsskyddet genom individualprevention till skillnad från tidigare straffformer med grund i vedergällningstanken. Strafflagberedningen, som arbetade med att ta fram brottsbalken, menade att det inte skulle föreligga några principiella skillnader mellan olika brottspåföljder, utan att den mest lämpliga påföljden skulle väljas för att tillgodose den dömdes behov.²⁷

Brottsbalkens påföljdssystem kom dock att kritiseras för att vara oförutsägbart och orättvist, och under slutet av 80-talet genomfördes påföljdsreformer som betonade klassiska straffrättsliga principer om rättvisa och proportionalitet.²⁸ Resultatet av reformerna är att brottsbalken idag präglas av en intressekonflikt mellan behandlingsideologiska och klassiska utgångspunkter, som allra tydligast kommer till uttryck i just reglerna om lagöverträdare med allvarlig psykisk störning. Dessa regler har kritiserats och flera statliga utredningar har föreslagit ett återinförande av ett tillräknelighetskrav.²⁹ En central del av kritiken rör skuldprincipen. En särbehandling när det gäller påföljd kompenserar inte för det faktum att personer hålls straffrättsligt ansvariga trots att de har saknat förmåga att förstå eller kontrollera sitt handlande.

²⁶ Se Bennet, 'Tillfällig sinnesförvirring i Högsta domstolen?' Juridisk Tidskrift 4 2019–20 med vidare hänvisningar.

²⁷ Se SOU 1956:55 s. 42 f.

²⁸ Se Brå-rapport 1977:7 Nytt straffsystem: Idéer och förslag. Brottsförebyggande rådet; prop. 1987/88:120.

²⁹ Se särskilt SOU 2002:3 och SOU 2012:17.

Även med brottsbalkens regler kan lagöverträdare med psykisk sjukdom eller funktionsnedsättning frias från ansvar. För en fällande dom krävs alltid uppsåt (eller oaktsamhet, BrB 1:2). Kravet på uppsåt förutsätter att gärningspersonen har förstått de grundläggande aspekterna av gärningen och de omständigheter som är straffrättsligt relevanta. Exempelvis förutsätter stöldbrottet att gärningspersonen har förstått att stöldgodset tillhör någon annan och mord förutsätter att gärningspersonen förstår att gärningen kan leda till offrets död. Det förekommer dock ytterst sällan att en person som genomgått en rättspsykiatrisk undersökning blir frikänd, och farhågor om att personer med psykiatriskt vårdbehov alltför lätt döms till ansvar för brott har framförts i olika sammanhang.³⁰ Farhågorna har sin grund dels i att det uppstår särskilda svårigheter vid uppsåtsbedömningar i fall där gärningspersonen har en allvarlig psykisk störning, dels i konsekvenserna av en friande dom.

Svårigheterna vid skuldprövningen har att göra med att prövningen av uppsåt i stor utsträckning utgår från gärningen. Det är framför allt genom information om hur personens handlande ter sig utifrån som domstolen kan dra slutsatser om de insikter, avsikter och attityder som legat bakom gärningen. Skuldprövningen bygger därigenom oundvikligen på antaganden om mänskligt beteende och idéer om vad som är ett normalt eller rationellt sätt att tänka och agera, vilket gör bedömningen svår i fall där gärningspersonen fungerar och betar sig på ett för straffrätten atypiskt sätt.³¹ Konsekvenserna av friande domar gäller det faktum att enbart en fällande dom möjliggör ett ingripande mot gärningspersonen. Den som frias kan domstolen inte vidta några åtgärder mot, oavsett gärningens allvar eller personens behov av psykiatrisk tvångsvård. Svårigheterna vid skuldprövningen i kombination med starka intressen för att åstadkomma vård- och skyddsåtgärder riskerar att leda till att domstolarna hellre faller än friar.

Det största hindret mot att frikänna lagöverträdare som saknar ansvarsförmåga är dock varken skuldkravets utformning eller risken för ett (medvetet eller omedvetet) hänsynstagande till konsekvenserna av en friande dom, utan fängelseförbudet. Kravet på uppsåt kan i viss utsträck-

³⁰ Se för en översikt Bennet (Bennet, 2020), kapitel 3.

³¹ Se vidare Bennet (Bennet, 2020).

ning tillämpas på ett sätt som möjliggör friande domar.³² Det gäller dock inte personer som i och för sig uppfyller kravet på uppsåt, men som har en mer grundläggande bristande förståelse för gärningens innebörd eller som saknar förmåga att kontrollera sitt handlande. I brottsbalken är det tydligt att dessa lagöverträdare förväntas fällas till ansvar och sedan särbehandlas i påföljdsledet. Om de friades skulle fängelseförbudet inte ha något tillämpningsområde. Påföljdsregeln om fängelseförbud befäster därmed att de allra mest psykisk sjuka lagöverträdarna ska dömas till ansvar.

Det faktum att bristande uppsåt, men inte bristande insiktsförmåga, ska leda till friande dom skapar en svår gränsdragningsproblematik för både rättsliga och rättspsykiatriska bedömare.³³ När ska gärningspersonens bristande förståelse leda till frihet från ansvar och när ska den hanteras som en påföljdsfråga? Rättspsykiatriskt kan slutsatsen att personen saknat förmåga att inse gärningens innebörd vara en indikation på ett stort vårdbehov, men en sådan slutsats kan samtidigt ge domstolen anledning att ifrågasätta personens skuld och därmed undanröja möjligheten att utdöma rättspsykiatrisk vård.³⁴ Vid tolkningssvårigheter brukar man kunna vända sig till vägledande principer, men både kravet på uppsåt och fängelseförbudet motiveras av skuldprincipen och några andra vägledande verktyg finns inte i brottsbalkens verktygslåda.

Sammanfattningsvis innehåller brottsbalken både direkta och indirekta incitament för att meddela fällande domar i fall där den tilltalade har en allvarlig psykisk störning. Det är förstås möjligt att se detta som något positivt, kanske till och med nödvändigt. Resultatet blir ju att en person som har begått en kriminaliserad gärning och som har ett psykiatriskt vårdbehov blir omhändertagen av samhället och förhindras från att skada sig själv eller andra. Omhändertagandet sker dock inom ramen för straffprocessen. Straffrätten är inte bara ett av de mest ingripande verktygen staten har för att agera mot oönskat beteende, utan också ett medel för att kommunicera klander. Den som döms för brott har medvetet brutit

³² Ett exempel är HD:s tillämpning av kravet på medvetenhet i NJA 2020 s. 169.

³³ Se vidare Bennet (Bennet, 2020).

³⁴ Rättspsykiatriska farhågor om friande domar kan vara en förklaring till att slutsatsen att gärningspersonen saknar förmåga sällan anges i rättspsykiatriska utlåtanden, se Bennet & Blennskog, *Insiktsförmåga och handlingskontroll: Gränsdragningen mot uppsåt och det rättsliga kravet på medvetenhet efter NJA 2020 s. 169* (Rättsmedicinalverket, 2022).

mot samhällets normer och ska ställas till svars för sitt handlande. När gärningspersonen döms till vård resonerar domstolen i domskälen om personens skuld i förhållande till den skada personen har orsakat och det är vanligt att rätten utmäter och anger ett straffvärde. Domen kan ligga till grund för andra rättsverkningar, som skadestånd och utvisning, och den införs i belastningsregistret och blir en offentlig handling.

Så länge skuldprincipen är en central hörnsten i den svenska straffrätten finns ett behov av att säkerställa att fällande domar enbart meddelas mot dem som bortom rimligt tvivel har uppvisat skuld. För andra misstänkta och åtalade utgör en gärning i sig inte ett brott om det saknas en klandervärd attityd eller avsikt. Detsamma bör rimligen gälla fullt ut även för personer som har en allvarlig psykisk störning – men så är det inte idag.

3.2 Vård utan vårdbehov som samhällsskydd

I mars 2023 publicerades en studie där forskare utarbetat en ny metod för att ge en mer rättvisande bild av vårdtiderna vid rättspsykiatrisk vård.³⁵ Tidigare beräkningar har nämligen enbart inkluderat patienter som har skrivits ut från rättspsykiatri, vilket resulterat i att vårdtiderna har underskattats. Studien visar att dömda till rättspsykiatrisk vård har en genomsnittlig vårdtid på 7,5 år, ungefär två år längre än vad man tidigare trott. För dem som dömts för dödligt våld var vårdtiden i genomsnitt runt 11 år, för andra våldsbrott 8 år och för övrig brottslighet 4,5 år.

En del av förklaringen till de långa vårdtiderna är att en stor andel av dem som döms till rättspsykiatrisk vård blir föremål för särskild utskrivningsprövning.³⁶ Detta är, som beskrivs i avsnitt 2.1 ovan, en samhällsskyddsåtgärd som innebär att en riskbedömning ligger till grund för beslutet om när personen ska släppas fri. För utskrivning krävs att det inte längre är påkallat med psykiatrisk tvångsvård, men också att det inte finns risk för att personen återfaller i brottslighet som är av allvarligt slag (LRV § 16). Prövningen av om vården kan avslutas görs av en

³⁵ Sivak, Forsman & Masterman (2023). 'Duration of forensic psychiatric care and subsequent criminal recidivism in individuals sentenced in Sweden between 2009 and 2019.' *Frontiers in Psychiatry*, 14, 1129993.

³⁶ Enligt studien ovan var de genomsnittliga vårdtiderna med särskild utskrivningsprövning ca 8,5 år och utan särskild utskrivningsprövning ca 4 år.

förvaltningsdomstol var sjätte månad och omfattar en helhetsbedömning av den dömdes situation där både medicinska och sociala faktorer, som boendesituation och sysselsättning, tillmäts betydelse.

Institutet särskild utskrivningsprövning infördes 1992 med det uttalade syftet att förstärka samhällsskyddet. I propositionen anges att rättspsykiatrisk vård i allmänhet ger tillräckliga möjligheter att tillgodose skyddsaspekter, i och med att risken återfall kan vägas in i bedömningen av om vård är påkallat, men att det ”för vissa fall” behövs en möjlighet att särskilt tillgodose samhällsskyddet.³⁷ Sedan 1992 har andelen personer som dömts till rättspsykiatrisk vård varierat mellan 220 och 400 lagöverträdare per år.³⁸ Åren 1999–2003 förenades vårderna med särskild utskrivningsprövning i snitt i 66 % av fallen, medan motsvarande siffra för åren 2019–2023 var 76 %.³⁹ Av patienterna inom rättspsykiatri 2023 hade 75 procent av kvinnorna och 87 procent av männen i pågående vård särskild utskrivningsprövning.⁴⁰ Det är tydligt att särskild utskrivningsprövning är närmare huvudregel än undantag när rättspsykiatrisk vård utdöms som påföljd.

Tvångsåtgärder är i princip alltid förknippade med riskbedömningar, vilket tydligt framgår av andra kapitel i den här boken (se exempelvis Björk). Även i den straffrättsliga kontexten förekommer olika tvångs-ingripanden, exempelvis inom ramen för andra brottspåföljder. Den särskilda utskrivningsprövningen tar emellertid riskbedömningen ett steg längre i och med att skyddsaspekter, risk för återfall, tillmäts en självständig betydelse. Det tidsobestämda riskbaserade frihetsberövandet vid särskild utskrivningsprövning har därmed ingen motsvarighet för andra lagöverträdare. En liknande riskbedömning aktualiseras när den som avtjänar livstidsstraff ansöker om att få sitt straff tidsbestämt, men det har inte huvudsakligen att göra med samhällsskyddsintressen. Livstidsstraffet är tidsobestämt för att det är lagens hårdaste straff. Den som döms till livstids fängelse har begått brott som är så allvarliga att det längsta möjliga straffet på 18 år inte är tillräckligt för att markera samhäl-

³⁷ Prop. 1990/91:58, s. 465.

³⁸ Brå-tabell 40B. Lagföringsbeslut efter huvudpåföljd, 1975–2022.

³⁹ Brå-tabell 420. Personer lagförda för brott, efter huvudbrott och huvudpåföljd m.m. för åren 1999–2023. Vården förenades med särskild utskrivningsprövning i mellan 62 % och 79 % av fallen under tidsperioden.

⁴⁰ RättspsyK Nationellt rättspsykiatriskt kvalitetsregister, Årsrapport 2023.

lets avståndstagande från personens gärningar. Möjligheten att ansöka om omvandling är en åtgärd huvudsakligen grundad i humanitet och som förutsätts för att ett tidsbestämt frihetsberövande ska vara förenligt med Europakonventionen.⁴¹ När ett frihetsberövande inom rättspsykiatrisk vård pågår längre än vad som är motiverat med hänvisning till brottets straffvärde eller personens behov av psykiatrisk tvångsvård är det således ett rent riskbaserat frihetsberövande som inte har någon motsvarighet vare sig inom eller utanför straffsystemet.

Det är förstås möjligt att argumentera för att vissa personer bör frihetsberövas med hänvisning enbart till risken för framtida våldshandlingar. Sådana ingripanden, åtminstone mot personer som redan har begått brott, förekommer i andra rättssystem och var också tidigare möjliga i Sverige genom påföljderna förvaring och internering. I SOU 2024:48 presenterades nyligen ett förslag om att införa en ny sådan riskbaserad tidsbestämd frihetsberövande påföljd benämnd "säkerhetsstraff". Utredningen menar att en sådan påföljd kan rättfärdigas för "en viss och mycket strikt begränsad krets av lagöverträdare" i "särskilt kvalificerade fall, där det finns en påtaglig risk för återfall i mycket allvarlig brottslighet".⁴² Utredningen framför dock samtidigt tunga argument mot en sådan reform, som framför allt rör att dagens riskbedömningsinstrument inte är särskilt träffsäkra när det gäller att förutse människors framtida beteende.⁴³ Här framgår att forskningen visar att de bästa riskbedömningsinstrumenten för varje två personer som korrekt identifieras som farliga (som sen återfaller) felaktigt identifierar ytterligare tre personer som farliga (som inte återfaller).⁴⁴

Mot bakgrund av de problem som är förknippade med riskbedömningar finns det goda skäl att vara restriktiv med rent riskbaserade åtgärder. Ett särskilt riskbaserat frihetsberövande enbart för lagöverträdare som har dömts till rättspsykiatrisk vård, som dessutom utgör psykiatrisk tvångsvård som kan fortgå oavsett behovet av sådan vård, är svårt att

⁴¹ Se SOU 2024:48, bilaga 4.

⁴² SOU 2024:48, s. 416 f.

⁴³ Se SOU 2024:48, avsnitt 6.2.2.

⁴⁴ Två av utredningens experter skriver i ett särskilt yttrande att de inte ställer sig bakom förslaget om säkerhetsstraff, bland annat med hänvisning till att riskbedömningarna inte är tillräckligt träffsäkra. Se s. 1171 ff.

företräda med rättsstatliga principer.⁴⁵ Om lagstiftaren, trots de goda invändningarna, anser att frihetsberövanden kan motiveras enbart med risk för framtida våldshandlingar så måste prövningen av sådana åtgärder renodlas och preciseras. Genom att kombinera intressen för straff, vård och samhällsskydd medför institutet särskild utskrivningsprövning en risk för att människor frihetsberövas, och tvångsvårdas, under lång tid på oklara grunder.

3.3 Ett straffvärde som övertrumfar allt

En eftermiddag i juli 2016 klev en man på en buss där hans 11-årige son färdades tillsammans med sin kontaktperson från socialtjänsten. Mannen, som var påverkad av narkotika och alkohol, betedde sig hotfullt, spottade på kontaktpersonen och slog honom med en krycka. Därefter tog han med sig sonen till det hus där sonen bodde tillsammans med mannens föräldrar, som var både sonens farföräldrar och vårdnadshavare. På vägen dit uttalade han hotelser om att farföräldrarna skulle dö. Medan sonen stod utanför bröt sig mannen in i huset genom att krossa ett fönster och attackerade sonens farmor med flera knivhugg, med följden att hon avled. Farfadern sprang från huset med pojken, som sökte upp en granne för att ringa efter hjälp. Mannen lämnade också huset och kom efter några minuter ifatt farfadern vid en parkeringsplats och knivhögg där även honom till döds.⁴⁶

Av utredningen framgick att mannen tidigare dömts för våld och hot mot sina föräldrar. Han uppgav bland annat att föräldrarna hade förstört hans liv, att de misshandlade hans son och att de försökt förgifta honom. I både tingsrätten och hovrätten nekade mannen till anklagelserna och hävdade att föräldrarna hade blivit attackerade och dödade av främmande personer. Enligt det rättspsykiatriska utlåtande som inhämtades i målet led mannen både vid gärningarna och vid undersökningen av en allvarlig psykisk störning (vanföreställningssyndrom) och hade behov av psykiatrisk tvångsvård.

Mannen dömdes för två mord samt för olaga frihetsberövande och olaga hot mot sonen. Den centrala fråga som prövades i både tingsrätten

⁴⁵ Att detta är etiskt problematiskt påtalas exempelvis i SOU 2024:48 (s. 407) och i JO:s beslut 2022-06-23, JO 1-2021.

⁴⁶ RH 2018:14.

och hovrätten var om mannen skulle dömas till rättspsykiatrisk vård eller till ett långt fängelsestraff. Med hänvisning till de synnerligen försvårande omständigheterna (att mannen målmedvetet och med kraftigt knivvåld mördat två skyddslösa närstående i anslutning till deras hem medan deras minderåriga barnbarn, som dessutom var deras fosterson, befann sig i närheten) bedömde båda instanserna att straffvärdet för gärningarna uppgick till lagens strängaste straff, livstids fängelse.

Instanserna valde dock inte samma påföljd. Tingsrätten konstaterade att mannen hade ett mer än begränsat behov av psykiatrisk vård och att det därmed, trots det höga straffvärdet, saknades synnerliga skäl för fängelse och att han således måste dömas till rättspsykiatrisk vård. Även hovrätten kom fram till att mannen hade ett vårdbehov som var ”av mer än endast begränsad omfattning”. Hovrätten menade dock att presumtionen mot fängelse kunde brytas med hänvisning till det höga straffvärdet och övriga omständigheter i målet, och utdömde livstids fängelse.

I hovrätten vittnade Socialstyrelsens rättsliga råd och uppgav att det kunde antas att vårdbehovet var omfattande och att mannen inom rättspsykiatri skulle vårdas i slutna former under många år för att sedan långsamt slussas ut med stöd av öppen tvångsvård. Rådet redogjorde även för uppgifter från det Rättspsykiatriska kvalitetsregistret (RättspsyK) om att medianvårdtiden för dem som dömts för mord, dråp och försök till dessa brott är ungefär 7 år.⁴⁷ Mot bakgrund av att dessa uppgifter redovisas i domskälen framstår det som att hovrätten kommer fram till att vårdpåföljden inte garanterar ett tillräckligt långt frihetsberövande och därmed inte är en tillräckligt ingripande påföljd.

Hovrättens tillämpning av fängelseförbudet väcker frågor om den straffrättsliga rimligheten i att försöka göra en avvägning mellan straffvärde och vårdbehov i ett enskilt fall. Det framstår som oklart vad den principiella utgångspunkten för en sådan avvägning är – hur högt straffvärde krävs för att trumfa vårdbehovet? När kan vårdbehovet väga tyngre än ett högt straffvärde? Och hur ska avvägningen göras – ska den förväntade vårdtiden jämföras med längden på fängelsestraffet? Och vad är i så fall ett rimligt underlag för en sådan bedömning? Hovrättens resonemang förefaller leda till slutsatsen att ett straffvärde som når livstids fängelse helt enkelt bryter presumtionen mot fängelse i BrB 30:6, oavsett

⁴⁷ Jfr dock avsnitt 3.2 ovan.

vårdbehovets omfattning. Konsekvensen blir att det saknas hinder mot att döma allvarlig psykiskt sjuka lagöverträdare med behov av psykiatrisk vård till livstids fängelse.

En möjlig invändning här är att det är sammanvägningen med de övriga omständigheterna i fallet som möjliggör livstids fängelse. Det som i så fall har haft en avgörande betydelse för påföljdsvalet är att gärningspersonen kombinerat läkemedel med alkohol, att han tidigare dömts för hot- och våldsbrott mot målsägandena ”utan att det synes ha skett under påverkan av en allvarlig psykisk störning”, samt att han hade kontaktförbud mot en av målsägandena. Att gärningspersonen själv har vållat sitt tillstånd är en av de faktorer som ska beaktas vid bedömningen av om det föreligger synnerliga skäl för fängelse. Den allvarliga psykiska störningen här framstår dock inte som självförvållad i traditionell mening. Tingsrätten konstaterar att den psykiska störningen inte har varit kortvarig och inte vållats i anslutning till brottet. Psykossjukdomen hade kvarstått efter sex månaders drogfrihet och enligt Socialstyrelsens rättsliga råd var det osannolikt att psykossymtomen enbart orsakats av alkohol, droger eller läkemedel. Hovrätten drar slutsatsen att gärningspersonens handlande ”till viss del har berott på att han själv har vållat sitt tillstånd” och att detta ”i viss mån” talar för ett fängelsestraff. De övriga omständigheterna har, enligt hovrätten, inte haft någon avgörande betydelse. Även om det i målet förekommer andra omständigheter som tillmäts betydelse förefaller det centrala för hovrättens bedömning vara just en avvägning mellan straffvärde och vårdbehov.

Den som är missnöjd med domslutet men vill gå i försvar för brottsbalkens utformning kan hävda att hovrätten har tolkat och tillämpat presumptionen mot fängelse på fel sätt. Paragrafen är inte konstruerad för att vårdbehov ska ställas *mot* straffvärde, utan ger enbart möjlighet att ta hänsyn till straffvärde i fall då den dömde har ett begränsat vårdbehov. Både förarbeten och straffrättslig doktrin ger stöd för en sådan tolkning.⁴⁸ Hovrätten invänder att det inte av lagens ordalydelse går att utläsa att *både* ett högt straffvärde *och* ett litet vårdbehov krävs för synnerliga skäl.

Oavsett om man accepterar hovrättens lagtolkning eller inte så är fallet ett tydligt exempel på att brottsbalken uppställer en motsättning mellan straffvärde och vårdbehov, och att presumptionsregeln på ett olyckligt

⁴⁸ Se t.ex. prop. 2007/08:97 s. 38 f. Se vidare Bennet (Bennet, 2020) avsnitt 3.4.

sätt kombinerar dessa två byggstenar. Det handlar om två olika och av varandra oberoende uppsättningar av intressen, principer, måttstockar och behov. Straffvärdet styrs av klassiska principer om rättvisa och proportionalitet och beror av brottets allvar och graden av skuld hos gärningspersonen. Vårdbehovet hänger samman med behandlingstanken, humanitet och individualprevention och beror av personens psykiatriska sjukdomstillstånd, funktionsnivå och personliga omständigheter i övrigt.

Ett sätt att förstå hovrättens resonemang är att det framstår som otillfredsställande att döma gärningspersonen till vård när brottet har ett riktigt högt straffvärde. Otillfredsställelsen kan handla om att vårdpåföljden framstår som en mildare påföljd, ett mindre ingripande 'straff', vilket inte tillräckligt kraftfullt kommunicerar samhällets avståndstagande från gärningarna. Otillfredsställelsen kan också handla om att gärningspersonen i praktiken inte förväntas sitta frihetsberövad tillräckligt länge för att påföljden ska verka brottspreventivt genom behandling eller inkapacitering. I båda fallen har otillfredsställelsen sin grund i att det är lite oklart vad rättspsykiatrisk vård som påföljd är för något. Den som döms till vård är inte befriad från ansvar, möjligen förminskat tillräckligt, men det är ändå en person som hålls ansvarig för ett brott och som därmed i någon mening 'förtjänar' ingripandet. Om vårdpåföljden ses som ett lindrigare straff eller inte beror då av hur långt frihetsberövandet blir. Med tanke på vårdtiderna blir det för de flesta en rejäl straffskärpning om man ser enbart till frihetsberövandets längd, men för en liten del av dem som döms för de mest allvarliga brotten kanske en kortare strafftid än motsvarande fängelsestraff.

Det är förstås möjligt att se vårdpåföljden som något helt annat än ett straff, och i så fall borde frihetsberövandets längd enbart vara relevant ur ett samhällsskyddsperspektiv. Även här är fallet ovan ett intressant exempel då domstolarna valde mellan livstids fängelse och rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning. För båda påföljderna är det en riskbedömning som avgör när personen släpps fri. Hovrättens preferens för livstidsstraffet kan förstås så att den garanterade inlåsningen är längre och samhällsskyddet därmed bättre, men med hänvisning till hur domskälen är formulerade framstår det snarare som att hovrätten menar att det höga straffvärdet motiverar lagens symboliskt hårdaste straff.

Oavsett vilka utgångspunkter som verkligen låg bakom hovrättens resonemang är fallet ett exempel på hur brottsbalken har konstruerat

en motsättning mellan straffvärde och vårdbehov, samtidigt som det saknas principiella verktyg för att göra en avvägning av vilket intresse som ska vara överordnat i ett enskilt fall. Det framgår i och för sig av förarbetena att begränsningen av fängelseförbudet syftade till att ge proportionalitetshänsyn större betydelse på bekostnad av vårdbehovet. Möjligheten att välja fängelse vid en allvarlig psykisk störning skulle gälla situationer när det straffrättsliga ingripandet annars skulle ”i betydande mån understiga vad som är motiverat av gärningens allvar”.⁴⁹ Vid mindre allvarlig brottslighet ansågs ett överlämnade till rättspsykiatrisk vård eller en icke frihetsberövande påföljd vara ”en adekvat reaktion på brottet”.⁵⁰ Denna intresseavvägning gäller dock rimligen lagstiftningsnivån och inte rättstillämpningen i enskilda fall.

Återkomsten av klassiska straffrättsliga utgångspunkter gör det svårt att upprätthålla Strafflagberedningens idé om att det inte skulle föreligga några principiella skillnader mellan olika brottspåföljder.⁵¹ Påföljden rättspsykiatrisk vård har därmed blivit en udda fågel, som skiljer sig från andra påföljder där behandlingshänsyn gör sig gällande inom ramen för verkställigheten snarare än genom valet av påföljd. Att rättspsykiatrisk vård idag jämförs med andra påföljder i termer av proportionalitet och straffvärde visar på behovet av en reform som upplöser motsättningarna mellan vård och straff.

4. Några tankar om reformförslag

4.1 Utgångspunkter

I det föregående avsnittet diskuterades de mest påtagliga straffrättsliga intressekonflikterna som uppstår gällande rättspsykiatrisk vård som påföljd för brott. Även om kunskapen om konsekvenserna av dessa intressekonflikter har vuxit så är de principiella motsättningarna ingen nyhet, varken för rättsvetare eller för de aktörer som möter psykiskt sjuka lagöverträdare före, under eller efter en brottmålsrättegång. Frågor om skuldprövningen och påföljdsbedömningen vid allvarlig psykisk stör-

⁴⁹ Prop. 2007/08:97 s. 22.

⁵⁰ Prop. 2007/08:97 s. 22.

⁵¹ Se not 27.

ning har återkommande aktualiserats under hela brottsbalkens tillämpningstid, och flera statliga utredningar har presenterat såväl omfattande reformförslag som allvarlig kritik mot den rådande ordningen.⁵²

Det finns också fördelar med brottsbalkens utformning. Särskilt det faktum att reglerna om straffansvar är utformade på samma sätt för alla lagöverträdare är tilltalande ur ett anti-diskrimineringsperspektiv.⁵³ Jag har dock svårt att se att den nuvarande modellen kan komma till rätta med de allvarliga problem som har uppmärksammats utan någon form av upplösning av de intressekonflikter gällande straff, vård och samhällsskydd som diskuteras ovan. Därför tänker jag här ta tillfället i akt att presentera några tankar om hur en sådan upplösning skulle kunna se ut.

Utgångspunkterna för mina resonemang nedan är att en fällande brottmålsdom förutsätter ansvarsförmåga och att alla ska erbjudas den vård de behöver och har rätt till, samt att straffrättsliga regler inte otillbörligen ska särbehandla lagöverträdare med utgångspunkt i psykosociala funktionsnedsättningar. De tankar som presenteras här är uppenbarligen skissartade, och moderata i den meningen att jag (i detta sammanhang) varken ifrågasätter straffrättens klandrande funktion eller användningen av tvångsåtgärder. Anledningen till detta är främst att jag vill visa på möjligheten att med ganska små medel åstadkomma förbättringar inom ramen för den rådande ordningen.

4.2 Bristande ansvarsförmåga bör leda till frihet från ansvar

Så länge ett straffrättsligt ingripande är ett uttryck för klander måste ansvarsförmåga vara en förutsättning för en fällande brottmålsdom. Brottsbalkens skuldkrav samt möjligheten att fria från ansvar med hänvisning till ursäktande omständigheter, kan i större utsträckning än idag tillämpas på ett sätt som möjliggör friande domar då psykiatriska sjukdomstillstånd eller funktionsnedsättningar allvarligt påverkar den tilltalades förmåga att förstå eller kontrollera sitt handlande.⁵⁴ Så länge påföljdssystemet uppställer en särreglering för lagöverträdare som har

⁵² Se särskilt SOU 2002:3 och SOU 2012:17.

⁵³ Se vidare Gooding & Bennet (2018). 'The Abolition of the Insanity Defense in Sweden and the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities: Human Rights Brinkmanship or Evidence It Won't Work?' *New Criminal Law Review*, 21(1), 141–169.

⁵⁴ Se vidare Bennet (Bennet, 2020).

saknat insiktsförmåga eller handlingskontroll är det dock knappast rimligt att förvänta sig att domstolarna genom en anpassning av tillämpningen av andra regler ska börja meddela friande domar för hela denna grupp. Undersökningar av rättstillämpningen visar i stället på svåra gränsdragningsproblem, begreppsförvirring och en fortsatt hög andel fällande domar.⁵⁵

Att det inom den grupp som betecknas som de 'allra mest psykiskt störda lagöverträdarna', de som omfattas av fängelseförbudet, ska ringas in en ännu mindre grupp som ska frias från ansvar ('de *allra* allra mest psykiskt störda lagöverträdarna?') kan svårligen motiveras med hänvisning till skuldprincipen. Vilka principiella riktlinjer det är som ska bestämma var den inre cirkeln ska dras framstår som ytterst oklart och försök att definiera gränsen resulterar i godtyckliga skillnader, exempelvis mellan långvariga och kortvariga förvirringstillstånd och mellan personer med olika typer av psykotiska vanföreställningar.⁵⁶

Ett såväl principiellt som praktiskt tydligare sätt att hantera frågan är genom att återinföra ett tillräknelighetsrekvisit. Formuleringen av detta kan exempelvis motsvara dagens fängelseförbud och omfatta lagöverträdare som på grund av en allvarlig psykisk störning eller annat atypiskt sinnestillstånd har saknat förmåga att förstå gärningens innebörd eller anpassa sitt handlande.⁵⁷

De personer som frikänns på grund av otillräknelighet blir sannolikt få och de straffrättsliga rättsverkningarna för dem bör vara ytterst begränsade. I fall där det föreligger ett psykiatriskt vårdbehov som motsvarar de förvaltningsrättsliga förutsättningarna för psykiatrisk tvångsvård bör det finnas organisatoriska samarbetsvägar mellan straffrättsliga och förvaltningsrättsliga beslutsprocesser. När personer som befinner sig under

⁵⁵ Se Bennet (Bennet, 2020), Blennskog & Bennet (2022).

⁵⁶ Jfr Asp, som menar att det "vid tillämpning av medvetenhetskravet finns ett utrymme för att inom ramen för uppsåtsprövningen göra en normativt inriktad bedömning" som kan möjliggöra friande domar åtminstone i fall av tillfällig sinnesförvirring, *Uppsåt, oaktsamhet och ursäktande omständigheter: en handbok* (Iustus, 2024), s. 168 f., 351. För en diskussion se Bennet (2020), avsnitt 3.3.6. Jfr även Lavett, *Tillräknelighet som straffrättslig ansvarsförutsättning* (Iustus, 2024) s. 361 ff. Angående vanföreställningar, se Bennet (2024). 'An integrated model for criminal responsibility in action: How Swedish criminal law operates without an insanity defence.' *Criminal Law Forum*.

⁵⁷ Här finns utförliga diskussioner att utgå från i SOU 2002:3 och SOU 2012:17.

psykiatrisk tvångsvård, eller är föremål för stödsatser enligt LSS, använder våld eller begår andra otillåtna gärningar bör det finnas resurser som möjliggör att detta i största möjliga utsträckning hanteras inom ramen för vård- eller stödverksamheten i stället för genom en brottmålsprocess.

4.3 Rättspsykiatrisk vård bör kvarstå som påföljd men tidsbestämmas

För alla lagöverträdare som döms till ansvar bör ett straffvärde bestämmas i enlighet med brottets allvar och graden av skuld. Här finns regler som möjliggör nedsättning av straffet med hänvisning till gärningspersonens psykiska funktionsförmåga som kan tillämpas mer systematiskt och likvärdigt än de gör idag. När strafftiden har bestämts görs valet av påföljd i enlighet med dagens påföljdsregler. Rättspsykiatrisk vård är då en möjlig påföljd precis som idag, med undantaget att påföljden tidsbestäms i enlighet med straffvärdet.

Ett sätt att hantera ett mer långvarigt vårdbehov hos lagöverträdare som dömts till vård är att införa en möjlighet att förlänga den rättspsykiatriska vården när strafftiden är slut. Förlängningen bör då ske utifrån samma förutsättningar som ett ingripande med psykiatrisk tvångsvård utanför straffsystemet. Vården upphör därmed i samband med att strafftiden tar slut och en förlängning sker enbart undantagsvis om det föreligger förutsättningar för tvångsvård.

En huvudregel vid förlängning av rättspsykiatrisk vård kan vara att personen överförs till en icke rättspsykiatrisk vårdavdelning, kanske med möjlighet till undantag så att vården kan fortgå inom rättspsykiatrin om det är motiverat för att bäst kunna tillgodose behovet av tvångsvård med hänsyn till de gärningar personen har begått. Ett sätt att hantera frigivningsprocessen är att den rättspsykiatriska vården övergår från sluten till öppen vård senast då strafftiden är slut, med en möjlighet att fortsätta tvångsvården i öppen form under en kort period om det underlättar en utvärdering av behovet av fortsatt tvångsvård.

Syftet med förändringarna skulle vara att renodla den aspekt av den rättspsykiatriska vården som utgör påföljd för brott, samtidigt som den särskilda kompetens för att vårda lagöverträdare som finns inom rättspsykiatrin skulle bevaras. Lagändringarna skulle också innebära att lagöverträdare med psykisk sjukdom behandlades lika med andra brottsdömda i straffrättsligt hänseende, samtidigt som den dömdes behov

av psykiatrisk vård tillgodoses. Ett fortsatt frihetsberövande med hänsyn till den dömdes vårdbehov skulle då ske i undantagsfall och med tydlig hänvisning till just vårdbehovet.

4.4 Tvångsvård och riskbaserat frihetsberövande inom straffsystemet bör begränsas

Förändringarna som beskrivs ovan innebär att ett fortsatt frihetsberövande efter en avslutad brottspåföljd tydligt måste motiveras av ett definierat vårdbehov, och understryker att psykiatrisk tvångsvård i första hand ska tillgodoses utanför straffsystemet. Då återstår frågan om samhällsskydd som idag hanteras inom ramen för institutet särskild utskrivningsprövning.

Jag är, som framgår av avsnitt 3.2, skeptisk till möjligheten att rättfärdiga tvångsåtgärder med hänvisning till risken för framtida våldshandlingar. Om sådana samhällsskyddsåtgärder anses vara nödvändiga och etiskt försvarbara så bör möjligheten att ingripa vara restriktiv och konstrueras på ett sätt som är lika för alla lagöverträdare. En riskbedömning som tar hänsyn till den dömdes psykiatriska sjukdomstillstånd ingår oundvikligen i bedömningen av om det är motiverat med fortsatt tvångsvård. Personer som inte (längre) har en allvarlig psykisk störning och ett behov av psykiatrisk tvångsvård bör dock behandlas på samma sätt som andra lagöverträdare, och enbart kunna bli föremål för sådana riskbaserade ingripanden som gäller andra lagöverträdare som dömts till tidsbegränsade fängelsestraff.

5. Slutord

Jag har ofta funderat över det, vad går det ut på liksom? Det som kallas rättspsykiatrisk vård, alltså.⁵⁸

Rättspsykiatrisk vård skiljer sig på ett avgörande sätt från andra former av tvångsvård: den sker inom ramen för straffsystemet. Rättspsykiatrisk vård är alltid en följd av att den som är föremål för tvångsvård har begått ett

⁵⁸ Patient med 15 års erfarenhet. Dömd till vård – berättelser från rättspsykiatrin. NSPH, 2022.

brott. Personen har, i enlighet med straffrättens principer om skuld och ansvar, befunnits skyldig till en brottslig gärning och den rättspsykiatriska vården är en påföljd som utdöms för brottet. Även inom straffrätten har dock rättspsykiatrisk vård en särställning. De två viktigaste urskiljande aspekterna, som också motiverar analysen här, är att vårdpåföljden utdöms även för personer som saknar ansvarsförmåga och att påföljden omfattar ett tidsbestämt riskbaserat frihetsberövande utan direkt koppling till brottets allvar.

I de föregående avsnitten har jag beskrivit olika situationer där brottsbalkens konstruktion skapar svårlösta principiella motsättningar. En naturlig invändning mot mina resonemang är att de flesta rättsliga regler och begrepp balanserar olika intressekonflikter, och att detta är både oundvikligt och oproblematiskt. Att straffrätten måste balansera svåra avvägningar mellan hänsyn till klandervärdhet, prevention och humanitet är onekligen sant. Under den övergripande ambitionen att förebygga oönskat beteende samsas bestraffning med behandling och vedergällning med vård. Det som är speciellt med brottsbalkens konstruktion när det gäller rättspsykiatrisk vård är att motsättningarna går ovanligt djupt, ända ner i den absoluta rättfärdigandegrunden, och att lagkonstruktionen därmed saknar tydliga vägledande principer för att göra de svåra avvägningar och gränsdragningar som måste ske inom ramen för rättstillämpningen.

Det är oklart vilka straffrättsliga intressen som motiverar påföljden rättspsykiatrisk vård och hur, i vissa fall till och med om, de ska vägas mot varandra i enskilda fall, vilket skapar svårigheter i rättstillämpningen. Det är helt enkelt svårt för domstolarna att avgöra när lagöverträdare som egentligen saknar ansvarsförmåga ska ansvara för sitt handlande, och när personer som egentligen saknar vårdbehov ska hållas kvar i rättspsykiatrisk tvångsvård. Det är också oklart hur begrepp som 'allvarlig psykisk störning' och 'insiktsförmåga' bör definieras, både straffrättsligt och rättspsykiatrisk, och det är oklart för den som har dömts till rättspsykiatrisk vård vad påföljden går ut på.

Oklarhet i rättslig teori och praktik är ett problem. Problemet handlar i mindre grad om att det är elegant med ett teoretiskt koherent system, och i större utsträckning om bristande rättssäkerhet. Detta är knappast ett försumbart intresse när det handlar om straffrättsliga ingripanden. Om det blir en fällande eller friande dom, eller 3 eller 35 års inlåsning, måste bero på tydliga lagar antagna i demokratisk ordning, som

respekterar grundläggande fri- och rättigheter och som tillämpas på ett proportionerligt, likvärdigt, förutsägbart och rättssäkert sätt.

Bristerna i brottsbalkens modell gällande rättspsykiatrisk vård kan, som jag ser det, enbart åtgärdas genom en tydligare separation av intressen för straff, vård och samhällsskydd. De reformförslag som diskuteras i avsnitt 4 ovan har potential att skapa mer distinkta ramar för den rättspsykiatriska vården, där det bättre framgår hur tvångsåtgärder rättfärdigas i varje enskilt fall. En sådan förändring skulle underlätta för de aktörer som bedömer när rättspsykiatrisk vård ska dömas ut eller avslutas och få en avgörande betydelse för den som själv blir föremål för rättspsykiatrisk vård.